

Ariko Katō

Nagoya University of Foreign Studies
orcid.org/0000-0002-6298-4303
akato@nufs.ac.jp

Japońskie publikacje o Zagładzie wydane po 1995 r.

Wstęp

Temat Zagłady stale spotyka się w Japonii z uwagą i zainteresowaniem. Publikowane za granicą dzieła literackie, filmy czy studia naukowe są tłumaczone i przedstawiane bez większych opóźnień. Również japońscy badacze wydają książki i opracowania na temat nazizmu i Holokaustu z zakresu historii, socjologii, politologii, literatury, filozofii i innych dziedzin. Jeśli przyjrzemy się tytułom projektów, którym zostały przyznane granty przez organ podległy Ministerstwu Edukacji (granty na potrzeby projektów badawczych, tzw. Kakenhi), zobaczymy, że w obrębie nauk humanistycznych tematyka związana z Zagładą tworzy wyraźną grupę¹. Działają również niepaństwowe muzea (założone w 2000 r. Auschwitz Peace Museum², organizacja non profit w Shirakawie w prefekturze Fukushima, przeniesiona w 2003 r. z prefektury Tochigi) czy placówki edukacyjne skierowane do dzieci (Holocaust Education Center w Fukuyamie w prefekturze Hiroszima założone w 1995 r.³; Tokyo

¹ <https://kaken.nii.ac.jp/en/search/?kw=Holocaust>.

² Auschwitz Peace Museum prezentuje przedmioty osobiste należące do więźniów Auschwitz, wypożyczone z Państwowego Muzeum Auschwitz-Birkenau. W latach 1988–1999 były prezentowane na ekspozycji „Auschwitz wryty w naszych sercach” (Auschwitz is Etched in Our Hearts), prezentowanej w 110 miejscach w całym kraju. Pierwotnie obiekty wypożyczone z Muzeum Auschwitz-Birkenau miały być wystawiane w oddziale Auschwitz Peace Museum, który planowano uruchomić w miejscowości Kurose w prefekturze Hiroszima. Ponieważ oddział nie powstał, część obiektów została powierzona na przechowanie Greenpeace Shuppankai (Wydawnictwo Greenpeace), założonemu przez Shinshina Aokiego (zm. w 2002 r.), kuratora wystawy „Auschwitz wryty w naszych sercach”. Obecnie Auschwitz Peace Museum jest w całości obsługiwane przez wolontariuszy (z wyjątkiem stanowiska dyrektora muzeum). Po wypadku w elektrowni w Fukushima na terenie muzeum założono centrum informacji o katastrofie w elektrowniach, które wzbudziło duże zainteresowanie w kręgach muzealników (<http://www.am-j.or.jp/index2.htm>, dostęp 4 V 2018 r.).

³ Makoto Ōtsuka, japoński pastor protestancki, założył to centrum pod wpływem spotkania z Ottonem Frankiem, ojcem Anny Frank; prezentuje materiały związane z jej postacią i Zagładą (<http://www.urban.ne.jp/home/hecjpn/indexENGLISH.html>, dostęp 4 V 2018 r.).

Holocaust Education Resource Center, organizacja non profit w Tokio, założona w 1998 r.⁴).

Tak jak opisałam to w osobnym artykule, zainteresowanie Zagładą w naszym kraju jest w niemałym stopniu związane z pamięcią o drugiej wojnie światowej, w którą Japonia była bezpośrednio zaangażowana⁵. Dla Japonii, będącej podobnie jak Niemcy zarówno agresorem, jak i przegranym, sposób, w jaki powojenne Niemcy rozliczyły się z ludobójstwa, stanowi ważny punkt odniesienia w rozważaniach nad tym, jak powinno się podchodzić do najazdu Japonii na kraje azjatyckie. Holokaust znajduje się w centrum tych rozważań, a od lat dziewięćdziesiątych XX w. sposoby jego przedstawiania i pamięć o Zagładzie przyciągają szczególną uwagę.

Dotychczas głównym organem, przed którym sądzono Japończyków za zbrodnie wojenne, był Międzynarodowy Trybunał Wojskowy dla Dalekiego Wschodu. Od tamtej pory jednak problem agresji Japonii na inne kraje oraz współodpowiedzialność za zbrodnie wojenne nie stanowi przedmiotu aktywnych badań inicjowanych przez państwo. Nierzadko zdarza się wręcz, że aktualne rządy dążą do zmniejszenia odpowiedzialności Japonii za agresję wojenną, co znajduje odbicie w edukacji i kształtowaniu świadomości młodych pokoleń Japończyków. Ten stan rzeczy jest poddawany krytyce ze strony środowisk naukowych, a także społeczeństwa; jednym z aspektów tej krytyki jest zwiększone zainteresowanie tym, w jaki sposób Niemcy radzą sobie z nazistowską przeszłością. Ponadto w powojennej Japonii można obserwować silne postawy antywojenne, mające oparcie w artykule 9 konstytucji, który stanowi, że Japonia wyrzeka się wojny. W celu pokazania całego zła wojny często obok przykładów zbombardowanych Hiroszimy i Nagasaki wskazuje się także na Zagładę w Europie.

W osobnym opracowaniu przedstawiłam zarys stanu przekładów literackich i innych wydawnictw książkowych dotyczących Holokaustu, wydanych do lat osiemdziesiątych⁶. W niniejszym artykule chciałabym się skupić na japońskich publikacjach o Zagładzie, w tym dziełach naukowych, z okresu po 2000 r. Za punkt wyjścia analizy obieram jednak rok 1995, kiedy w Japonii pokazano film Claude'a Lanzmanna *Shoah*.

„Kobiety pocieszycielki” i film *Shoah* – rok 1995

W każdą okrągłą rocznicę końca drugiej wojny światowej pojawia się więcej niż zwykle publikacji poświęconych tamtym wydarzeniom, a gazety, czasopisma i telewizja prezentują wydania specjalne. Szczególnie w 50. rocznicę zakończe-

⁴ Centrum prowadzi dla dzieci zajęcia edukacyjne dotyczące Holokaustu; jako pomoc dydaktyczna jest wykorzystywana walizka dziewczynki o imieniu Hanna, zamordowanej w Auschwitz-Birkenau (<https://www.npokokoro.com/english>, dostęp 4 V 2018 r.).

⁵ Ariko Katō, *Recepcja Holokaustu w Japonii w perspektywie porównawczej: Auschwitz – Nankin – Hiroszima*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2017, nr 13, s. 230–257.

⁶ *Ibidem*.

nia wojny, czyli w 1995 r., w Japonii często komentowano sprawę tzw. kobiet pocieszycielek, również wspomnienia o ataku atomowym zaczęły się pojawiać w nowym kontekście⁷.

Od 1991 r. „kobiety pocieszycielki”⁸ pod własnymi nazwiskami lub pod pseudonimami zaczęły opowiadać o swoim cierpieniu i wszczęły procesy skierowane przeciwko japońskiemu rządowi, domagając się uznania prawnego, przeprosin i rekompensaty finansowej. Był to czas, kiedy zapomniane „kobiety pocieszycielki” powróciły w historii i pamięci Japończyków. Zarazem właśnie wtedy, w 1995 r., w Japonii zaczęto wyświetlać film Claude’a Lanzmanna *Shoah*, a trudne kwestie, jakie przywoływał (świadkowie, pamięć, trauma, możliwość wyrażenia przeżyć związanych z wydarzeniami ekstremalnymi), były odbierane w odniesieniu do rodzimych problemów związanych z tym, jak należy pamiętać „kobiety pocieszycielki” i przeszłość kraju.

Głos zabrał m.in. filozof Tetsuya Takahashi. W wydanej w tym samym roku książce *Kioku no echika. Sensō, tetsugaku, Aushuvittsu* (Etyka pamięci. Wojna, filozofia, Auschwitz, Tōkyō: Iwanami Shoten, 1995) z filozoficznego punktu widzenia omawiał problematykę pamięci o drugiej wojnie światowej, odnosząc się między innymi do „dziury zapomnienia” Hannah Arendt oraz filmu *Shoah*, idei świadectwa u Emmanuela Levinasa czy świadectwa w sprawie „kobiet pocieszycielek”. Od tego czasu „pamięć” zaczęła się stawać jednym z ważnych tematów podejmowanych przez nauki humanistyczne. Na początku XXI w. Takahashi pisał na tematy związane z chramem Yasukuni, „kobietami pocieszycielkami” itp. W książkach *Sengo sekinin ron* (Odpowiedzialność powojenna, Tōkyō: Kōdansha, 2005); *Yasukuni mondai* (Sprawa chramu Yasukuni, Tōkyō: Chikuma Shobō, 2005) omawiał problematykę pamięci o drugiej wojnie światowej w Japonii z punktu widzenia filozofii i prowadził dyskusje, w które starał się zaangażować opinię społeczną.

Film *Shoah* był wyświetlany w Instytucie Francuskim w Tokio, a także w innych miejscach, przede wszystkim na uniwersytetach. Film ten sprawił, że Zagłada stała się ważnym przedmiotem dyskusji w zakresie filozofii czy krytyki literackiej. Rok przed pokazami *Shoah* w Japonii wyświetlano *Listę Schindlera* Stevena Spielberga (1993), film, który zdobył wielką popularność na całym świecie. W dyskusji nad *Shoah* pojawiły się porównania tych dwóch dzieł, co prowadziło do debaty nad sposobami wyrażania doświadczenia Holokaustu.

⁷ Zaplanowana w waszyngtońskim Smithsonian Institute wystawa poświęcona atakom atomowym na Hiroszimę i Nagasaki wskutek silnych protestów byłych wojskowych została ostatecznie wstrzymana. Społeczeństwo japońskie doznało szoku, dowiadując się, że może istnieć inne spojrzenie niż bomba atomowa = zło.

⁸ Stosowane powszechnie określenie „kobiety pocieszycielki” to eufemizm i należy zapisywać je w cudzysłowie. Ostatnio w tym kontekście jest również używane określenie „niewolnictwo seksualne”, które opisuje problem w sposób bezpośredni.

Wśród publikacji powiązanych z *Shoah* można wymienić *Shōa no shōgeki* (Szok Szoa, *L'Impact de „Shoah”*, Tōkyō 1995) pod redakcją Satoshiego Ukai, znawcy francuskiej myśli filozoficznej, i wspomnianego wcześniej Tetsui Takahashiego. Poza tym na przykład ogólnokrajowy miesięcznik literacki „Gendai Shisō” („Myśl Współczesna”) wydał numer specjalny poświęcony temu filmowi (1995). Jednym z podstawowych źródeł na temat wyrażania doświadczenia Zagłady była przekład skróconej wersji książki pod redakcją Saula Friedländera *Probing the Limits of Representation*, wydanej w 1994 r.⁹ Również najważniejszy esej poświęcony filmowi Lanzmanna, czyli *The Return of the Voice: Claude Lanzmann's Shoah* Shoshany Felman¹⁰, został przetłumaczony i wydany w 1995 r. jako osobna publikacja. Siła naukowego i społecznego oddziaływania *Shoah* w Japonii wynika z tego, że był on odbierany w ścisłej korelacji z problemem, jak traktować pamięć o własnej wojennej przeszłości.

W 1995 r. lekarz i dziennikarz Masanori Nishioka zamieścił w japońskim czasopiśmie „Marco Polo” artykuł negujący Zagładę. Spotkało się to z protestami Simon Wiesenthal Center oraz Ambasady Izraela w Japonii, czego skutkiem była zmiana na stanowisku redaktora naczelnego pisma¹¹ i ostatecznie wstrzymanie jego wydawania, co jest określane jako tzw. wypadki z „Marco Polo”. Pod wpływem tych wydarzeń zdecydowano się na tłumaczenie i publikację *Auschwitz und die „Auschwitz-Lüge”. Massenmord und Geschichtsfälschung* Tilla Bastiana (oryginał z 1994 r.), z dodatkowym rozdziałem dopisanym przez japońskich badaczy. W 1996 r. na japoński zostało przetłumaczone *The World Must Know* Michaela Berenbauma, a w 1997 r. *The Destruction of the European Jews* Raula Hilberga.

Wokół sprawy Jedwabnego

Wydana w 2000 r. książka Jana Tomasza Grossa *Sąsiedzi*, która wzbudziła wielkie dyskusje nie tylko w Polsce, lecz także na świecie, spotkała się z zainteresowaniem również w Japonii, choć nie została przetłumaczona na japoński. W 2002 r. NHK (japońska telewizja publiczna) nadała program dokumentalny o Jedwabnem, do którego materiały były zbierane w Polsce. W tym samym i następnym roku Katsuhiko Matsukawa opublikował artykuły na ten temat w naukowych pismach uniwersyteckich, a w 2011 r. Sumio Kera na podstawie materiałów z polskich gazet i czasopism napisał pracę poświęconą reakcjom

⁹ Zawiera: Saul Friedländer, *Introduction*; Hayden White, *Historical Emplotment and the Problem of Truth*; Carlo Ginzburg, *Just One Witness*; Perry Anderson, *On Emplotment: Two Kinds of Ruin*; Dominick LaCapra, *Representing the Holocaust: Reflections on the Historians' Debate*; Anton Kaes, *Holocaust and the End of History: Postmodern Historiography in Cinema*; Berel Lang, *The Representation of Limits*.

¹⁰ Shoshana Felman, Dori Laub, *Testimony: Crises of witnessing in literature, psychoanalysis, and history*, New York: Routledge, 1992, s. 204–293.

¹¹ Jest on obecnie redaktorem naczelnym prawniczym czasopisma.

społeczeństwa polskiego na sprawę Jedwabnego i opublikował ją w piśmie akademickim¹². W 2008 r. w języku japońskim wydano inną książkę Grossa, *Strach*¹³.

W związku ze sporami wokół sprawy Jedwabnego i książki Grossa *Sąsiedzi* również w Japonii badacze historii Rosji i Europy Wschodniej zwracają uwagę na problem świadomości historycznej, a mianowicie, w jaki sposób społeczeństwa Europy Wschodniej po przemianie systemowej postrzegają okres drugiej wojny światowej czy Związku Radzieckiego. Oczywiście problem, w jaki sposób podchodzić do negatywnej przeszłości kraju i narodu, odgrywa w Japonii ważną rolę i na to też zwraca się uwagę. W 2016 i 2017 r. Nobuya Hashimoto, badacz historii Rosji i krajów nadbałtyckich, wydał jako autor i współautor publikacje podejmujące kwestię sporów wokół świadomości historycznej i pamięci¹⁴.

Z kolei ówczesny ambasador Japonii w Polsce Nagao Hyōdō w 1996 r. w „*Gaimushō Chōsa Geppō*”¹⁵ opublikował artykuł, w którym przedstawił informacje o pogromie w Kielcach, opisał oficjalne uroczystości w 50. rocznicę pogromu oraz przedstawił postawę rządu polskiego¹⁶.

Lata dwutysięczne – obfitość podstawowych źródeł

Od początku XXI w. są dostępne w Japonii liczne tłumaczenia podstawowych źródeł, a japońscy badacze wydają publikacje przeznaczone dla szerszej publiczności, które mogą stanowić wprowadzenie do problematyki Zagłady, a zarazem odnoszą się do najnowszych tendencji badawczych. Historyczka Kensuke Shiba, jedna najważniejszych japońskich badaczek nazizmu, wydała *Horokōsuto – nachisu ni yoru Yudayajin tairyō satsuriku no zenbō* (Holokaust – pełny obraz nazistowskich masowych mordów Żydów, Tōkyō: Chūōkōronsha, 2008), a Yūji

¹² Sumio Kera, *Horokōsuto to „futsū no” Pōrandojin – 1941nen 7gatsu Iedovabune Yudayajin gyakusatsu jiken o meguru gendai Pōrando no ronsō* [Holokaust i „zwykli” Polacy – współczesna dyskusja w Polsce na temat pogromu Żydów w Jedwabnem w lipcu 1941], „*Gendaishi Kenkyū*” 2011, nr 57, s. 69–85.

¹³ Jan T. Gross, *Aushvittsu go no han’Yudayashugi – Pōrando ni okeru gyakusatsu jiken o kyūmei suru*, tłum. Tōru Someya, Tōkyō: Hakusuisha, 2008. Podstawą tłumaczenia było wydanie agielskojęzyczne *Fear: Anti-Semitism in Poland after Auschwitz*.

¹⁴ Nobuya Hashimoto, *Kioku no seiji – Yōroppa no rekishi ninshiki funsō* [Polityka pamięci – spory wokół świadomości historycznej w Europie], Tōkyō: Iwanami Shoten, 2016; *Semegiau Chūtōō, Roshia no rekishi ninshiki mondai – nachizumu to shakaishugi no kako o meguru kattō* [Problematyka świadomości historycznej w skłóconych krajach Europy Środkowo-Wschodniej i Rosji – spory wokół przeszłości nazistowskiej i socjalistycznej], red. Nobuya Hashimoto, Kyōto: Minerva Shobō, 2017.

¹⁵ Periodyk Ministerstwa Spraw Zagranicznych, który zawierał raporty na temat badań prowadzonych przez osoby związane z tym ministerstwem; w 2014 r. jego wydawanie zostało zawieszane.

¹⁶ Nagao Hyōdō, *Kyerutse gyakusatsu 50 shūnen – sengo no Pōrando ni okeru Yudayajin mondai no ichisokumen* [50. rocznica pogromu w Kielcach – jeden z aspektów problematyki żydowskiej w powojennej Polsce], „*Gaimushō Chōsa Geppō*” 1996, nr 4, s. 1–20.

Ishida – *Hitorā to nachi Doitsu* (Hitler i nazistowskie Niemcy, Tōkyō: Kōdansha, 2015). Są to publikacje popularnonaukowe, przekrojowe, a do tego tanie i niewielkiego formatu, co zwiększa ich popularność.

W 2003 r. została przetłumaczona *The Holocaust Encyclopedia* pod redakcją Waltera Laqueura¹⁷, w 2012 r. – *Histories of the Holocaust* Dana Stone'a¹⁸, a w 2015 r. ukazał się przekład katalogu wystawy stałej w Domu Konferencji w Wannsee (*Die Wannsee-Konferenz und der Völkermord and den europäischen Juden. Katalog der ständigen Ausstellung*, oprac. Gedenk und Bildungstätte Haus der Wannsee-Konferenz, 2008)¹⁹. Takeshi Nakatani, jedyny Japończyk, który pracuje jako oficjalny przewodnik po Muzeum Auschwitz-Birkenau, napisał informator o muzeum, wydany po japońsku (tytuł japoński: *Ashuvittsu Hakubutsukan annai*, czyli Przewodnik po muzeum w Auschwitz, 2005; w 2012 r. wyszło wydanie rozszerzone). W 2000 r. Taketomo Takahashi, który przyczynił się również do wyświetlania *Shoah* w Japonii, przetłumaczył *Éduquer contre Auschwitz: histoire et mémoire* Jean-François Forges'a. Do publikacji dodał komentarz, w którym nawiązywał do odpowiedzialności Japonii za wojnę.

Należy szczególnie odnotować kompletny przekład na język japoński opracowania Andrzeja Garlickiego pt. *Historia 1939–2001. Polska i świat. Podręcznik dla liceów ogólnokształcących, liceów profilowanych i techników. Kształcenie w zakresie podstawowym i rozszerzonym* (Warszawa: Scholar, 2004; wydanie japońskie opracowali Katsuyoshi Watanabe, Masahiro Taguchi i Jun Yoshioka). W 2006 r. został wydany przekład książki o historii Żydów polskich napisanej przez historyków polskich: *Pamięć. Historia Żydów polskich przed, w czasie i po Zagładzie* pod redakcją Feliksa Tycha. W tym samym roku ukazał się przekład *Nowoczesności i Zagłady* Zygmunta Baumana; obecnie książkę tę trudno zdobyć, gdyż nakład został wyprzedany.

Z zakresu historii myśli w 2001 r. przetłumaczono *Co zostaje z Auschwitz* Giorgio Agambena (tytuł oryginalny: *Quel che resta di Auschwitz: L'archivio e il testimone*, tytuł japoński: *Ashuvittsu no nokorinomono*), a w 2006 r. – *Images malgré tout* Georges'a Didi-Hubermana. Szczególnie ta druga pozycja jest powszechnie czytana w kręgach uniwersyteckich. Z teorii literatury ukazały się tłumaczenia dwóch książek Roberta Eaglestone'a, w 2004 r. wydano *Postmodernism and Holocaust Denial*, a w 2013 r. *The Holocaust and the Postmodern*.

Wzrost zainteresowania osobą Jana Karskiego we Francji znalazł odbicie również w Japonii. Od 2011 r. ukazały się kolejno: przekład *Jana Karskiego Yan-*

¹⁷ Walter Laqueur, *Horokōsuto daijiten* [Encyklopedia Holokaustu], tłum. Shigeko Inoue, Kensuke Shiba, Kazuko Kibata, Tōkyō: Kashiwa Shobō, 2003.

¹⁸ Dan Stone, *Horokōsuto sutadīzu – saishin kenkyū e no tebiki* [Studia nad Holokaustem – przewodnik po najnowszych badaniach], Tōkyō: Hakusuisha, 2012.

¹⁹ *Shiryō o mite kangaeru Horokōsuto no rekishi – Vanzē kaigi to nachisu Doitsu no Yudayajin zetsumetsu seisaku* [Historia Holokaustu na podstawie źródeł – konferencja w Wannsee i nazistowska strategia ludobójstwa Żydów], oprac. Gedenk und Bildungstätte Haus der Wannsee-Konferenz, tłum. Tetsuya Yamane, Masahiro Shimizu, Yokohama: Shunpūsha, 2015.

nicka Haenela, a rok później z francuskiego zostały przetłumaczone wspomnienia samego Karskiego, *Mon témoignage devant le monde*²⁰, które były podstawą książki Haenela.

W wypadku literatury pięknej w 1999 r. został przetłumaczony z jidysz poemat Icchaka Kacnelsona *Pieśń o zamordowanym żydowskim narodzie*. Wznowienie poematu, wzbogacone o trzy kolejne wiersze napisane w warszawskim getcie, ukazało się w 2012 r.²¹ W 2011 r. ukazał się zbiór wierszy Czesława Miłosza (tytuł japoński: *Chesuwafu Miuoshu shishū*), w którym znajdują się m.in. wiersze *Campo di Fiori* i *Biedny chrześcijanin patrzy na getto*. W 2015 r. wyszły *Medaliony* Zofii Nałkowskiej w moim tłumaczeniu²².

Zainteresowanie upamiętnieniami

Japońscy badacze kultury i historii Niemiec zwracają uwagę na niemiecką „kulturę pamięci” oraz pomniki Holokaustu. Z zakresu historii sztuki należy wymienić publikację Mayumi Kagawy z 2012 r., w której analizuje prace Christiana Boltanskiego, Rebeki Horn, Jochena Gerza i Sigrid Sigurdsson, podejmujące temat pamięci o Zagładzie²³. W 2016 r. Fumiko Ishioka wydała przewodnik po pomnikach upamiętniających Holokaust w przestrzeni miejskiej w Niemczech, zatytułowany *Horokōsuto no kioku o aruku* (Piesze wędrówki po wspomnieniach Zagłady). Autorka jest dyrektorką Tokyo Holocaust Education Resource Center, o którym wspominałam na początku.

Z kolei jeśli chodzi o publikacje dotyczące upamiętnień w Polsce, w 2007 r. Masahiro Terada opublikował ilustrowany artykuł na temat obozu zagłady-miejsca pamięci w Bełżcu²⁴, a w 2014 r. ukazał się mój artykuł popularnonaukowy, w którym przedstawiam nowo otwarte Muzeum Historii Żydów Polskich Polin w Warszawie oraz miejsca upamiętniające Holokaust w przestrzeni publicznej

²⁰ Jest to anonimowe tłumaczenie z oryginalnego wydania angielskiego: *Story of a Secret State. My report to the world*, Boston: Houghton Mifflin Company, 1944. Najnowsze wydanie polskie: *Tajne państwo. Opowieść o polskim Podziemiu*, tłum. Grzegorz Siwek, Kraków: Znak, 2014 – przyp. red.

²¹ Icchak Kacnelson, *Warushawa getto shishū* [Zbiór wierszy z warszawskiego getta], tłum. Kazuyuki Hosomi, Tōkyō: Michitani, 2012.

²² Informacje na temat wcześniejszych przekładów literatury polskiej poświęconej Zagładzie zob. Katō, *Recepcja Holokaustu w Japonii w perspektywie porównawczej...*, s. 233.

²³ Mayumi Kagawa, *Sōki no katachi – kioku ato no rekishi ishiki* [Kształt przypominania – świadomość historyczna sztuki pamięci], Tōkyō: Suiseisha, 2012.

²⁴ Masahiro Terada, *Gendai no memoriaru to myūjiamu no ba ni okeru kako sōki ni tomonau kanjō sōsa no tokuchō – Pōrando, Beujettsu memoriaru to Berurin, Horokōsuto memoriaru no kūkan kōsei to tenji ni yoru kako hyōgen ni kansuru hikaku kenkyū* [O emocjach i pamiętaniu przeszłości w muzeach i pomnikach. Analiza antropologiczna muzeum na temat miejsca pamięci w Bełżcu w Polsce i pomnika Holokaustu w Niemczech], „Kokuritsu Rekishi Minzoku Hakubutsukan Kenkyū Hōkoku” 2007, t. 138, s. 37–62.

Warszawy i Krakowa²⁵. W 2016 r. Shunji Ozaki wydał książkę poświęconą pomnikom w Warszawie, Treblince, Tykocinie, Palmirach i Pruszkowie²⁶.

Najnowsze publikacje

W 2015 r., w 70. rocznicę zakończenia drugiej wojny światowej, pojawiły się liczne publikacje związane z wojną, m.in. z zakresu literaturoznawstwa i socjologii, w których krytycznej analizie został poddany dyskurs społeczny prowadzony w powojennej Japonii wokół pokoju, Hiroszimy i Nagasaki. Spośród wydawnictw poświęconych Holokaustowi największe zainteresowanie zdobyły dwie książki Timothy'ego Snydera: *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin* (wyd. japońskie 2015)²⁷ i *Black Earth: The Holocaust as History and Warning* (wyd. japońskie 2016)²⁸. Również w 2016 r. została przetłumaczona autobiografia Claude'a Lanzmanna *Le lièvre de Patagonie* (2009).

Ukazało się także kilka pozycji problematyzujących sytuację kobiet w czasie wojny w kontekście studiów gender. W 2013 r. wydano tłumaczenie *Hitler's Furies: German Women in the Nazi Killing Fields* Wendy Lower, w 2015 r. *Senjō no sei – DokuSo senka no Doitsu hei to onna tachi* (Płeć podczas wojny – żołnierze i kobiety w Niemczech podczas wojny rosyjsko-niemieckiej, tytuł oryginalny: *Eroberungen. Sexuelle Gewalttaten und intime Beziehungen deutscher Soldaten in der Sowjetunion 1941–1945*) Reginy Mühlhäuser.

W 2016 r. ukazał się przekład książki Luki Crippy i Maurizia Onnisa *Ashuvittsu no shūjin shashinka* (Fotograf więźniów w Auschwitz; tytuł oryginalny: *Il fotografo de Auschwitz*). Z opracowań angielskojęzycznych w 2017 r. wydano po japońsku *Lessons of the Holocaust* Michaela R. Marrusa (2016). W 2017 r. badaczka historii Niemiec Ayaka Takei przedstawiła wyniki nieinwazyjnych badań archeologicznych w Treblince, prowadzonych z zastosowaniem najnowszych technologii²⁹.

²⁵ Ariko Katō, *Pōrando toshibu ni okeru Horokōsuto no kioku no genzaikai – Pōrando Yudayajin no Rekishi Hakubutsukan kara Bauka „Ashuvittsu Vierichika” made* [Stan obecny miejsc pamięci o Zagładzie w miastach polskich – od Muzeum Historii Żydów Polskich do „Auschwitz Wieliczka” Bałki], „Chemadan” 2014, nr 4, <http://chemodan.jp>.

²⁶ Shunji Ozaki, *Warushawa kara – kioku annaisho – Toreburinka, Tikochin, Parumiri, Purushukufu e* [Z Warszawy – przewodnik po pamięci – do Treblinki, Tykocina, Palmir, Pruszkowa], Tōkyō: Ochanomizu Shobō, 2016. W 2007 r. Ozaki wydał również opracowanie dotyczące Żegoty: *Kioku suru Warushawa – teikō, hōki to Yudayajin enjo soshiki Żegota* [Warszawa pamięta – opór, powstanie i Rada Pomocy Żydom „Żegota”], Tōkyō: Kōyō Shuppansha, 2007.

²⁷ Wydanie polskie: *Skrwawione ziemi. Europa między Hitlerem a Stalinem*, tłum. Bartłomiej Pietrzyk, Warszawa: Świat Książki, 2011 – przyp. red.

²⁸ Wydanie polskie: *Czarna Ziemia. Holokaust jako ostrzeżenie*, tłum. Bartłomiej Pietrzyk, Kraków: Znak, 2015 – przyp. red.

²⁹ Ayaka Takei, *Horokōsuto genjō e no kōkogakuteki apurōchi – tekunorōji ga hiraku aratana jigen* [Podejście archeologiczne do miejsc Holokaustu – technologia otwiera nowy wymiar], „Gendaishi Kenkyū” 2017, nr 63, s. 17–28.

Wspomnienia ocalałych i więźniów obozów są stale tłumaczone i wydawane. W 2017 r. przełożono na język japoński autobiograficzną opowieść Heleny Dunicz-Niwińskiej, skrzypaczki, byłej więźniarki obozu Auschwitz-Birkenau, znanej widzom japońskim z filmu dokumentalnego wyemitowanego w 2004 r. przez telewizję NHK.

Po 2015 r. – wzrost zainteresowania zagadnieniem Sprawiedliwych wśród Narodów Świata

Ostatnio pojawia się wiele filmów i publikacji poświęconych Sprawiedliwym wśród Narodów Świata. W 2017 r. wyświetlano film *Zookeeper's Wife*, w japońskich kinach zatytułowany *Yudayajin o sukutta dōbutsuen – Antonīna ga aishi-ta inochi* (Zoo, które ratowało Żydów – ukochane życie Antoniny; polski tytuł: *Azyl*). Jednocześnie ukazały się też związane z zoo książki. Wśród Sprawiedliwych w szczególne miejsce zajmuje Chiune Sugihara, w czasie wojny japoński konsul w Kownie, który, sprzeciwiając się rozkazom Ministerstwa Spraw Zagranicznych, wystawił wizy dla ponad 2 tys. Żydów, dzięki czemu uratował ich życie. W 2017 r. władze miejscowości Yaotsu-chō (w prefekturze Gifu), skąd pochodził Sugihara, rozpoczęły usilne starania o wpisanie „Listy Sugihary” na listę Pamięci Świata UNESCO. Starania nie zostały jednak zwieńczone sukcesem. Sugihara jest też eksponowaną postacią w podręcznikach historii napisanych przez zwolenników rewizjonizmu historycznego, którzy twierdzą, że japońska agresja na kraje azjatyckie była równoznaczna z ich wyzwoleniem od amerykańskiego i europejskiego kolonializmu. Drugą eksponowaną tam postacią jest Kiichirō Higuchi, w czasie wojny komendant Wydziału Specjalnego armii japońskiej w Harbinie, który pomagał Żydom uciekać do Szanghaju.

Na wzrost zainteresowania pomocą udzielaną Żydom przez Sprawiedliwych ma również polityka kulturalna polskiego rządu. W kwietniu 2018 r. w Instytucie Polskim w Japonii odbyły się pokaz filmu i sympozjum poświęcone Irenie Sendlerowej, a ponadto na oficjalnej stronie na Facebooku są zamieszczane materiały poświęcone Polakom ratującym Żydów.

Trzeba doceniać odwagę Sprawiedliwych, ale jeśli weźmiemy pod uwagę wzrost ogólnoswiatowych tendencji nacjonalistycznych i ksenofobicznych, widoczny także w Polsce i Japonii, konieczna staje się umiejętność oceniania, w jakim kontekście przemysł kulturalny wykorzystuje tematy związane z Zagładą i jakie rodzi to owoce. Czyż nie dzieje się tak, że wskutek wysuwania bohaterów na pierwszy plan pewne zjawiska zostają odsunięte na boczny tor lub znikają z pola widzenia? Pamięć zawsze nawiązuje do teraźniejszości, a teraźniejszość wprowadza zmiany w pamięci. Bez szerszego spojrzenia i uwzględnienia również tego, co dzieje się właśnie teraz, chwała, jaką otaczamy bohaterskie czyny i wydarzenia z minionych wojen, może się przysłużyć ukryciu toczącej się walki o pamięć. Popularność w Japonii wszystkich rzeczy związanych z Holocaustem należy koniecznie rozważać w odniesieniu do sta-

nu pamięci o innych wydarzeniach wojennych, w które Japonia bezpośrednio się angażowała.

Recepcja literatury o Zagładzie w porównaniu z innymi tematami wojennymi

W literaturze, filmach fabularnych, dokumentalnych i serialach telewizyjnych poruszających zagadnienia związane z drugą wojną światową w Japonii najczęściej podejmowany jest temat zrzucenia bomb na Hiroszimę i Nagasaki oraz bombardowania Tokio, a także życia codziennego zwykłych ludzi podczas nalotów pod koniec wojny na Pacyfiku. 6 i 9 sierpnia 1945 r. zostały zrzucone bomby atomowe, a 15 sierpnia jest dniem upamiętniającym zakończenie wojny³⁰, dlatego też w tym czasie w telewizji i radiu są nadawane liczne programy poświęcone wojnie na Pacyfiku.

W ostatnich latach większą popularnością niż dzieła literackie cieszą się filmy animowane krytykujące okrucieństwa wojny przez pokazanie strat zwykłych obywateli Japonii poniesione w czasie wojny. Od lat osiemdziesiątych XX w. często emitowany jest w telewizji film *Hotaru no haka* (*Grobowiec świetlików*, na podstawie utworu Akiyukiego Nosaki pod tym samym tytułem, w reżyserii Isao Takahaty, 1988), pełna tragizmu opowieść o rodzeństwie sierot wojennych. Z nowszych produkcji ostatnio dużą uwagę przyciągnął film *Kono sekai no katasumi ni* (*W tym zakątku świata*, 2016), który przedstawia doświadczenie wojny z perspektywy kobiety mieszkającej w Kure w pobliżu Hiroszimy. Popularnym tematem filmów lub produkcji telewizyjnych są żołnierze należący do samobójczych oddziałów specjalnych, ukazani jako zwykli ludzie. Zazwyczaj filmy takie kładą nacisk na drogocенność życia i więzy rodzinne, a akcja prowadzi nieuchronnie do tragicznego końca, wywołującego łzy widzów. Odmienny charakter ma *Kaze tachinu* (*Zrywa się wiatr*, 2013) Hayao Miyazakiego. Film przedstawia życie Jirō Horikoshiego, projektanta samolotów myśliwskich nazywanych potocznie Zero, które były używane m.in. przez samobójcze oddziały kamikaze. Obraz nie tylko opowiada o młodzieńcu zakochanym w samolotach, lecz także ukazuje atmosferę w Japonii, która od lat dwudziestych pędziła do wojny, aż do przegranej. W produkowanych ostatnio japońskich filmach i serialach telewizyjnych dotyczących drugiej wojny światowej wyraźnie widać tendencję, aby kłaść nacisk na bezsens i okrucieństwo wojny. Niewiele filmów jednak zawiera krytykę polityczną i podnosi tematykę okoliczności, jakie doprowadziły do wojny, odpowiedzialności czy też leżących u podłoża militarystyki i faszystów.

W porównaniu z filmami, które przedstawiają życie codzienne ludzi w warunkach wojennych na terenie samej Japonii, mało jest produkcji, które pokazywa-

³⁰ W Japonii za dzień zakończenia wojny uznaje się 15 sierpnia, kiedy radio wyemitowało przemówienie cesarza ogłaszającego akceptację deklaracji poczdamskiej i kapitulację Japonii. Samo przyjęcie deklaracji poczdamskiej nastąpiło 14 sierpnia.

łyby pola bitew i doświadczenia żołnierzy. Na uwagę zasługują dwie ekranizacje *Biruma no tategoto* (*Harfa birmańska*, na podstawie tekstu Michio Takeyamy) z 1956 i 1985 r., obie bowiem spotkały się z dużym oddźwiękiem. W 1983 r. miał premierę film *Senjō no meri kurisumasu* (*Merry Christmas, Mr. Lawrence*) wyreżyserowany przez Nagisę Ōshimę, w którym występowali David Bowie, Takeshi Kitano i Ryūichi Sakamoto. Tematem filmu jest przemoc doświadczana w wojsku oraz zderzenie mentalności wojsk japońskich i alianckich pokazane jako zderzenie cywilizacji Wschodu i Zachodu. W 1987 r. wyświetlano film dokumentalny *Yukiyukite, shingun* (*Boska armia maszeruje*, ang. *The Emperor's Naked Army Marches On*) w reżyserii Kazuo Hary. Bohaterem filmu jest były żołnierz wojsk lądowych i anarchista Kenzō Okuzaki, poszukujący osób odpowiedzialnych za egzekucje żołnierzy, jakie przeprowadzano w oddziale wojsk japońskich w trakcie ucieczki do Nowej Gwinei. Film pokazuje m.in. przypadki ludobójstwa i bratobójstwa, które świadczą o skrajnych warunkach w miejscach walki. Sam Okuzaki, mając świadomość tego, że jest nagrywany, zachowuje się w sposób gwałtowny. Zarówno temat, jak i zastosowane techniki filmowe sprawiają, że obraz zapisał się w historii dokumentalistyki japońskiej. W 2015 r. do kin wszedł film *Nobi* (*Ognie polne*, na podstawie powieści Shōheia Ōoki) w reżyserii Shin'ya Tsukamoto, który niezwykle żywo i realistycznie przedstawia skrajne warunki panujące na polach bitew. Jednocześnie nie ma prawie filmów, które ukazywałyby zbrodnie Japończyków popełniane na osobach innych narodowości czy ludności zamieszkującej tereny okupowane. Z nielicznymi wyjątkami filmy wojenne jako utwory rozrywkowe przyjęły ustaloną formę – ukazują cierpienia i okrucieństwa wojenne z punktu widzenia zwykłego człowieka.

W 2015 r., 70 lat po wojnie, krytyk i pisarz Yō Henmi opublikował esej 1★9★3★7, w którym zaglądając do ówczesnych gazet i utworów literackich, zastanawia się, co robił wtedy jego ojciec żołnierz³¹. Być może to, że uczestnicy tamtych wydarzeń już nie żyją, pozwala następnym pokoleniom podejmować ten temat bezpośrednio. Esaj przyciąga uwagę przede wszystkim jako początkujący nurt, gdy następne pokolenia przywołują wspomnienia, które pokolenie ojców, biorących udział w wojnie jako agresorzy, chciało już zatrzaskać i zapomnieć.

Holokaust nie ma bezpośredniego związku z Japonią, dlatego pośród dostępnej literatury i w filmów przeważają utwory tłumaczone, niemniej Zagłada jest drugim, po literaturze związanej z Hiroszimą, tematem, któremu są poświęcone liczne publikacje. W obu przypadkach jest to literatura kładąca nacisk na stronę poszkodowaną, stawia bowiem w centrum okrucieństwa i straty (rodziny, domu, życia codziennego), jakich doznaje jednostka. Płynący z tych dzieł przekaz podkreśla bezsens i zło wojny, a zarazem ducha pacyfizmu i wyrzeczenia się walki³².

³¹ W 1937 r. Japonia doprowadziła do wybuchu drugiej wojny chińsko-japońskiej. W grudniu tegoż roku wojska japońskie rozpoczęły trwającą kilka tygodni masakrę ludności cywilnej w Nankinie. Według rozbieżnych szacunków zginęło wtedy od 50 tys. do 400 tys. osób.

³² Istnieje opracowanie na temat badań podręczników do nauki języka narodowego dla gimnazjów pod kątem treści związanych z wojną: Filiz Yilmaz, Chieko Mizoue, *Sensō kioku*

Wśród utworów literackich poświęconych Holokaustowi najśłynniejszy w Japonii jest *Dziennik Anny Frank*. Tłumaczenie z 1952 r. to przekład pierwszego wydania dziennika z 1947 r., w 1994 r. przetłumaczono pełne wydanie i do dziś wychodzą jego kolejne wznowienia. *Dziennik Anny Frank* wydano alfabetem Braille'a, stał się on także podstawą książki dla dzieci. Wielu Japończyków dowiaduje się o Zagładzie za pośrednictwem tego dokumentu.

Dużą poczytnością cieszą się także *Yoru to kiri* (Noc i mgła) Viktora Frankla (polski tytuł: *Człowiek w poszukiwaniu sensu*), *Noc Elie Wiesela*, *Czy to jest człowiek?* Prima Leviego (opublikowany jako *Ashuvittsu wa owaranai* – Auschwitz się nie kończy). Dzieła dotyczące obozu koncentracyjnego Auschwitz są powszechnie znane; silnie zakorzenione jest skojarzenie Holokaust = Auschwitz. W wąskiej grupie czytelników publikacji naukowych znajdują się badacze, studenci oraz osoby szczególnie zainteresowane Zagładą.

Japońskim pisarzem podejmującym tematykę związków między Stanami Zjednoczonymi, które z kraju wrogów stały się krajem okupantów, a Japonią, która po wojnie demokratyzowała się pod wpływem USA, jest Kenzaburō Ōe, laureat Literackiej Nagrody Nobla. Wśród późniejszych autorów należy wymienić przedwcześnie zmarłą Yūko Tsushimę³³; w powieściach portretuje ona współczesną Japonię, opowiadając historię dwóch pokoleń Japończyków, żyjących w czasie wojny i po niej. W *Kari no jidai* (Epoka polowania, wydana po śmierci autorki w 2016 r.) pobrzmiewają nazistowskie hasła „ludzie niegodni życia” (*Lebensunwertes Leben*), wspomnienia japońskich dzieci, które poszły obejrzeć ceremonię powitania członków Hitlerjugend podczas ich wizyty w Japonii, splatają się w niej ze wspomnieniami dziecka z następnego pokolenia, mającego niepełnosprawnego starszego brata.

Niemniej we współczesnej literaturze japońskiej przeszłość, na którą oglądamy się, by móc ponownie zastanowić się nad terażniejszością, oznacza wydarzenia z czasów wojny bezpośrednio związanej z Japonią. Katastrofa, która w wyniku wielkiego trzęsienia ziemi i tsunami w Tōhoku wydarzyła się 11 marca 2011 r. w elektrowni jądrowej w Fukushima, symbolizuje upadek polityki „pokojowego wykorzystania” technologii jądrowej, promowanej przez państwo od zakończenia drugiej wojny światowej. Katastrofa nadała też nowy kontekst dyskursowi społecznemu odnoszącemu się do problemów związanych z technologią jądrową i do zrzucenia bomb na Hiroszimę i Nagasaki. Powieść Tsushimy pod tytułem *Yamaneko dōmu* (Kopuła rysia, 2013) ukazuje świat po trzęsieniu ziemi, tsunami i wypadku w elektrowni w Fukushima w marcu 2011 r.; są one umieszczone w jednej linii z wydarzeniami w Japonii podczas wojny i po jej zakończeniu.

no keisei – *chūgakkō kokugo kyōkasho no bunseki* [Kształtowanie pamięci o wojnie – analiza podręczników do języka narodowego dla gimnazjów], <http://www.slis.tsukuba.ac.jp/grad/assets/files/kenyukyuiyou/11-2.4.pdf> (dostęp 8 VIII 2018 r.).

³³ Córka pisarza Osamu Dazaia.

Holokaust, który nie ma bezpośredniego związku ze zwykłymi obywatelami Japonii, jest często wykorzystywany jako temat do neutralnej opowieści o krzywdach doznanych wskutek wojny, z powodu dyskryminacji rasowej, łamaniem praw człowieka bądź w kontekście rozliczeń z przeszłością krajów, które były agresorami i przegranymi w tej wojnie. Nie można też zapominać, że właśnie ze względu na brak bezpośredniego związku między zagładą Żydów a Japonią temat ten jest bardzo często poruszany niejako po to, by zastąpić zagadnienia związane z japońskimi aktami agresji, takimi jak masakra nankińska czy traktowanie „kobiet pocieszycielek”³⁴.

Zakończenie

W Japonii temat Zagłady spotyka się ze znacznym zainteresowaniem, często jednak źródłem informacji są studia i publikacje pochodzące z Niemiec, Francji czy też angielskojęzyczne. W porównaniu z nimi sytuacja i zmiany w kierunkach badań w Polsce, gdzie przecież rozgrywały się te wydarzenia, nie są prezentowane japońskiemu odbiorcy w wystarczającym stopniu. Wśród przyczyn tej sytuacji można wymienić barierę językową i niewielką liczbę badaczy podejmujących studia polonistyczne. Problematyka Holokaustu czeka na opracowanie przez specjalistów w zakresie studiów polskich.

W Japonii duże zainteresowanie społeczne Zagładą wiąże się z pytaniem, w jaki sposób Niemcy, które wywołały i przegrały wojnę, podejmują problem swojej wojennej przeszłości. Ponadto wiedza na temat Holokaustu może się stać ważną podstawą edukacji społeczeństwa wolnego od wszelkiego rodzaju uprzedzeń i wyrzekającego się wojny. Wciąż jednak dyskusje poświęcone temu zjawisku mają często charakter dychotomiczny i dotyczą z jednej strony Żydów, z drugiej nazistowskich Niemiec. Pogrom w Kielcach, mord w Jedwabnem, getto warszawskie – te i inne zagadnienia polskie dotyczące przeszłości dzielonej z Żydami i kontaktów z nimi nie są bez związku z Japonią, gdzie doszło do pogromu Koreańczyków po wielkim trzęsieniu ziemi w rejonie Kantō w 1923 r., a gdzie obecnie znów narasta mowa nienawiści skierowana przeciwko urodzonym w Japonii Koreańczykom. Od momentu wydania *Sąsiadów* Jana Tomasza Grossa toczy się w Polsce żywa debata na temat udziału Polaków w wojnie nie tylko w charakterze ofiar, lecz także jako sprawców, co powinno skłonić do myślenia również Japończyków. Z tych względów przedstawianie w Japonii polskiej pamięci o Zagładzie ma szczególne znaczenie.

Z języka japońskiego przełożyła *Anna Zalewska*

³⁴ Zob. Katō, *Recepcja Holokaustu w Japonii w perspektywie porównawczej...*, s. 230–257.

BIBLIOGRAFIA

- Agamben Giorgio, *Quel che resta di Auschwitz: L'archivio e il testimone*, Torino: Bollati Boringhieri, 1998 [wy. japońskie: *Ashuvittsu no nokorimono*, 2001; wyd. polskie: *Co zostaje z Auschwitz. Archiwum i świadek*, tłum. Sławomir Królak, Warszawa: Sic!, 2008].
- Bastian Till, *Auschwitz und die „Auschwitz-Lüge“. Massenmord und Geschichtsfälschung*, München: C.H. Beck, 1994.
- Bauman Zygmunt, *Modernity and the Holocaust*, Ithaca: Cornell University Press, 1989 [wyd. polskie: *Nowoczesność i Zagłada*, tłum. Tomasz Kunz, Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2012].
- Berenbaum Michael, *The World Must Know: The history of the holocaust as told in the United States Holocaust Memorial Museum*, Boston : Little, Brown i USHMM, 1993.
- Crippa Luca, Onnis Maurizio, *Il fotografo de Auschwitz*, Milano: Piemme, 2013 [wyd. japońskie: *Ashuvittsu no shūjin shashinka*, 2016].
- Didi-Huberman Georges, *Images malgré tout*, Paris: Les Éditions de Minuit, 2004 [wyd. polskie: *Obrazy mimo wszystko*, tłum. Mai Kubiak Ho-Chi, Kraków: Universitas, 2008].
- Eaglestone Robert, *Postmodernism and Holocaust Denial*, London: Icon Books, 1997.
- Eaglestone Robert, *The Holocaust and the Postmodern*, Oxford–New York: Oxford University Press, 2004.
- Felman Shoshana, *The Return of the Voice: Claude Lanzmann's Shoah* [w:] Shoshana Felman, Dori Laub, *Testimony: Crises of witnessing in literature, psychoanalysis, and history*, New York: Routledge, 1992.
- Forges Jean-François, *Éduquer contre Auschwitz: histoire et mémoire*, Paris: ESF, 1997.
- Frank Anne, *Het Achterhuis. Dagboekbrieven 14 juni 1942 – 1 augustus 1944*, Amsterdam: Prometheus, 1991 [najnowsze wyd. polskie: *Dziennik (oficyna). 12 czerwca 1942 – 1 sierpnia 1944*, tłum. Alicja Oczko, Kraków: Znak, 2015].
- Frankl Viktor, *...trotzdem Ja zum Leben sagen: Ein Psychologe erlebt das Konzentrationslager*, wyd. 4: München, Kösel-Verlag, 2009 [tytuł japoński: *Yoru to kiri*; wyd. polskie: *Człowiek w poszukiwaniu sensu*, tłum. Aleksandra Wolnicka, wyd. 1 zmienione, Warszawa: Czarna Owca, 2017].
- Garlicki Andrzej, *Historia 1939–2001. Polska i świat. Podręcznik dla liceów ogólnokształcących, liceów profilowanych i techników. Kształcenie w zakresie podstawowym i rozszerzonym*, Warszawa: Scholar, 2004 [wyd. japońskie oprac. Katsuyoshi Watanabe, Masahiro Taguchi, Jun Yoshioka].
- Gross Jan T., *Ashuvittsu go no han'Yudayashugi – Pōrando ni okeru gyakusatsu jiken o kyūmei suru*, tłum. Tōru Someya, Tōkyō: Hakusuisha, 2008 [na podstawie wyd. anglojęzycznego; wyd. polskie: *Strach. Antysemityzm w Polsce tuż po wojnie. Historia moralnej zapaści*, Kraków: Znak, 2008].
- Gross Jan Tomasz, *Sąsiedzi. Historia zagłady żydowskiego miasteczka*, Sejny: Pogranicze, 2000.
- Haenel Yannick, *Jan Karski*, Paris: Gallimard, 2009 [wyd. polskie: *Jan Karski. Powieść*, tłum. Magdalena Kamińska-Maurugeon, Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2010].
- Hashimoto Nobuya, *Kioku no seiji – Yōroppa no rekishi ninshiki funsō*, Tōkyō: Iwanami Shoten, 2016.
- Henmi Yō, *1★9★3★7*, Tōkyō 2015.
- Hilberg Raul, *The Destruction of the European Jews*, wyd. 1, Quadrangle Books, Chicago 1961, wyd. 3, t. 1–3, Yale University Press, New Haven–London 2003 [wyd. pol-

- skie *Zagłada Żydów europejskich*, t. 1–3, tłum. Jerzy Giebułtowski, Wydawca Piotr Stefaniuk, Warszawa 2014].
- Horokōsuto daijiten, red. Walter Laqueur, tłum. Shigeko Inoue, Kensuke Shiba, Kazuko Kibata, Tōkyō: Kashiwa Shobō, 2003 [wyd. oryginalne: *The Holocaust Encyclopedia*, New Haven: Yale University Press, 2001].
- Hyōdō Nagao, *Kyerutse gyakusatsu 50 shūnen – sengo no Pōrando ni okeru Yudayajin mondai no ichisokumen*, „Gaimushō Chōsa Geppō” 1996, nr 4.
- Ishida Yūji, *Hitorā to nachī Doitsu*, Tōkyō: Kōdansha, 2015.
- Ishioka Fumiko, *Horokōsuto no kioku o aruku*, Tokyo Holocaust Education Resource Center, 2016.
- Kacnelson Ichak, *Warushawa getto shishū*, tłum. Kazuyuki Hosomi, Tōkyō: Michitani, 2012 [zawiera *Pieśń o zamordowanym żydowskim narodzie* i trzy wiersze napisane w getcie].
- Kagawa Mayumi, *Sōki no katachi – kioku āto no rekishi ishiki*, Tōkyō: Suisēisha, 2012.
- Karski Jan, *Story of a Secret State. My report to the world*, Boston: Houghton Mifflin Company, 1944 [najnowsze wyd. polskie: *Tajne państwo. Opowieść o polskim Podziemiu*, tłum. Grzegorz Siwek, Kraków: Znak, 2014].
- Katō Ariko, *Pōrando toshibu ni okeru Horokōsuto no kioku no genzaikai – Pōrando Yudayajin no Rekishi Hakubutsukan kara Bauka „Ashuvittsu Vierichika” made*, „Chemadan” 2014, nr 4, <http://chemodan.jp>.
- Katō Ariko, *Recepcja Holokaustu w Japonii w perspektywie porównawczej: Auschwitz – Nankin – Hiroszima*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2017, nr 13.
- Kera Sumio, *Horokōsuto to „futsū no” Pōrandojin – 1941nen 7gatsu Iedovabune Yudayajin gyakusatsu jiken o meguru gendai Pōrando no ronsō*, „Gendaishi Kenkyū” 2011, nr 57.
- Lanzmann Claude, *Le lièvre de Patagonie. Mémoires*, Paris: Gallimard, 2009 [wyd. polskie: *Zajęc z Patagonii (pamiętniki)*, tłum. Maryna Ochab, Wołowiec: Czarne, 2010].
- Levi Primo, *Se questo è un uomo*, Turino: Da Silva, 1947 (tytuł japoński: *Ashuvittsu wa owaranai*; wyd. polskie: *Czy to jest człowiek*, tłum. Halszka Wiśniowska, Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2008].
- Lower Wendy, *Hitler’s Furies: German Women in the Nazi Killing Fields*, Boston: Houghton Mifflin Harcourt, 2013 [wyd. polskie: *Furie Hitlera. Niemki na froncie wschodnim*, tłum. Barbara Gadońska, Wołowiec: Czarne, 2015].
- Marrus Michael R., *Lessons of the Holocaust*, Toronto: University of Toronto Press, 2016.
- Miłosz Czesław, *Chesuwafu Miuoshu shishū*, tłum. Tokimasa Sekiguchi, Yokohama: Seibunsha, 2011 [zawiera m.in. wiersze *Campo di Fiori* i *Biedny chrześcijanin patrzy na getto*].
- Mühlhäuser Regina, *Senjō no sei – DokuSo senka no Doitsu hei to onna tachi* [wyd. oryginalne: *Eroberungen. Sexuelle Gewalttaten und intime Beziehungen deutscher Soldaten in der Sowjetunion 1941–1945*, Hamburg: Hamburger Edition, 2010].
- Nakatani Takeshi, *Ashuvittsu Hakubutsukan annai*, Tōkyō: Gaifusha, 2005.
- Nałkowska Zofia, *Medaliony*, wyd. 1, Warszawa: Czytelnik, 1946 [wyd. japońskie w tłumaczeniu Ariko Katō, 2015].
- Ozaki Shunji, *Kioku suru Warushawa – teikō, hōki to Yudayajin enjo soshiki Żegota*, Tōkyō: Kōyō Shuppansha, 2007.
- Ozaki Shunji, *Warushawa kara – kioku annaisho – Toreburinka, Tikochin, Parumiri, Purushukufu e*, Tōkyō: Ochanomizu Shobō, 2016.
- Pamięć. Historia Żydów polskich przed, w czasie i po Zagładzie*, red. Feliks Tych, Warszawa: Fundacja Shalom, 2004

- Probing the Limits of Representation: Nazism and the "final solution"*, red. Saul Friedländer, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1994.
- Semegiau Chūtōō, Roshia no rekishi ninshiki mondai – nachizumu to shakaishugi no kako o meguru kattō*, red. Nobuya Hashimoto, Kyōto: Minerva Shobō, 2017.
- Shiba Kensuke, *Horokōsuto – nachisu ni yoru Yudayajin tairyō satsuriku no zenbō*, Tōkyō: Chūōkōronsha, 2008.
- Shiryō o mite kangaueru Horokōsuto no rekishi – Vanzē kaigi to nachisu Doitsu no Yudayajin zetsumetsu seisaku*, oprac. Gedenk und Bildungstätte Haus der Wannsee-Konferenz, tłum. Tetsuya Yamane, Masahiro Shimizu, Yokohama: Shunpūsha, 2015 [wyd. oryginalne: *Die Wannsee-Konferenz und der Völkermord an den europäischen Juden. Katalog der ständigen Ausstellung*, oprac. Gedenk und Bildungstätte Haus der Wannsee-Konferenz, 2008].
- Shōa no shōgeki*, red. Satoshi Ukai, Tōkyō 1995.
- Snyder Timothy, *Black Earth: The Holocaust as History and Warning*, New York: Tim Dugan Books, 2015 [wyd. polskie: *Czarna Ziemia. Holokaust jako ostrzeżenie*, tłum. Bartłomiej Pietrzyk, Kraków: Znak, 2015].
- Snyder Timothy, *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*, New York: Basic Books, 2010 [wyd. polskie: *Skrwawione ziemie. Europa między Hitlerem a Stalinem*, tłum. Bartłomiej Pietrzyk, Warszawa: Świat Książki, 2011].
- Stone Dan, *Horokōsuto sutadīzu – saishin kenkyū e no tebiki*, Tōkyō: Hakusuisha, 2012 [wyd. oryginalne: *Histories of the Holocaust*, Oxford–New York: Oxford University Press, 2010].
- Takahashi Tetsuya, *Kioku no echika. Sensō, tetsugaku, Aushuvittsu*, Tōkyō: Iwanami Shoten, 1995.
- Takahashi Tetsuya, *Sensō sekinin ron*, Tōkyō: Kōdansha, 2005.
- Takahashi Tetsuya, *Yasukuni mondai*, Tōkyō: Chikuma Shobō, 2005.
- Takei Ayaka, *Horokōsuto genjō e no kōkogakuteki apurōchi – tekunorojī ga hiraku aratana jigen*, „Gendaishi Kenkyū” 2017, nr 63.
- Terada Masahiro, *Gendai no memoriaru to myūjiamu no ba ni okeru kako sōki ni tomonau kanjō sōsa no tokuchō – Pōrando, Beujettsu memoriaru to Berurin, Horokōsuto memoriaru no kūkan kōsei to tenji ni yoru kako hyōgen ni kansuru hikaku kenkyū*, „Kokuritsu Rekishi Minzoku Hakubutsukan Kenkyū Hōkoku” 2007, t. 138.
- Tsushima Yūko, *Kari no jidai*, Tōkyō: Kōdansha, 2016.
- Tsushima Yūko, *Yamaneko dōmu*, Tōkyō: Kōdansha, 2013.
- Wiesel Elie, *La Nuit*, Paris: Les Éditions de Minuit, 1957 [wyd. polskie: *Noc*, tłum. Małgorzata Kozłowska Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2007].

Strony internetowe

- Yilmaz Filiz, Mizoue Chieko, *Sensō kioku no keisei – chūgakkō kokugo kyōkasho no bunseki*, <http://www.slis.tsukuba.ac.jp/grad/assets/files/kenkyukiyou/11-2.4.pdf>

